УДК 398.21

Ф.Ф. Гыйлемшин

ГАРӘП ӘКИЯТЛӘРЕНДӘ ХАТЫН-КЫЗ ОБРАЗЛАРЫНЫҢ СУРӘТЛӘНЕШЕ
(«Мең дә бер кичә» әкиятләре мисалында)

В статье рассматривается система женских образов в произведении «Тысяча и одна ночь». Автор акцентирует внимание на особенностях изображения образов мудрой Шахрезады, воинственных девушек Зумурруд и Мариам, находчивых наложниц Анис аль-Джалис, Шамс ан-Нахар и Кут аль-Кулуб, хитрой Далилы и её дочери Зайнаб и др.

Ключевые слова: «Тысяча и одна ночь», сказка, Шахрезада, халиф, Нур ад-Дин, Зумурруд, визирь, Мариам, Далила, Харун ар-Рашид.

The article examines the system of female images in the work «One Thousand and One Nights». The author focuses on the features of the image of the wise Shahrezada, warlike girls Zumurrud and Mariam, resourceful concubines Anis al-Jalis, Shams al-Nahar and Qut al-Qulub, cunning Delilah and her daughter Zainab, etc.

Key words: «One Thousand and One Nights», fairy tale, Shahrezada, caliph, Nur ad-Din, Zumurrud, vizier, Mariam, Delilah, Harun ar-Rashid.

Борынгы гасырлардан башлап хатын-кыз образы дөнья әдәбияты мәйданында үзенчәлекле урын алып тора. Аларга багышлап шигырьләр, поэмалар языла, әсәрләр иҗат ителә. Гасырлар узу белән хатын-кыз образлары да үзгәрешләр кичерә, чөнки һәр чорның үз идеаллары була.

Гарәп әкиятләре тупламы булган «Мең дә бер кичә» әсәренең буеннан буена акыллы, тапкыр, тәвәккәл, шул ук вакытта зирәк һәм кыю хатын-кызга дан җырлана. Һәр кичтә патшага мавыктыргыч һәм гыйбрәтле әкиятләр сөйләүче Шәһрезадә моңа үзе мисал булып тора. Шәһрезадәдә без шәхес бөтенлеген, эчке һәм тышкы гармониягә ирешкән хатын-кыз образын күрәбез. Вәзир кызының зирәклеге, кеше күңеленең иң нечкә кылларын тибрәтерлек әкиятләре аның үзен генә түгел, ил кызларының гомерләрен дә саклап кала.

Шәһрезадәнең үзе турында «Мең дә бер кичә»нең башында һәм ахырында гына мәгълүмат бирелә. Әсәр барышында мавыктыргыч әкиятләрне үлемгә хөкем ителгән кыз тарафыннан сөйләнгән булуын укучы онытып ук җибәрә. Әүвәлге әкиятләрнең берсендә Шәһрезадәнең белемле булуы, аның борынгы халыклар тормышы, патшалар тарихы турында күп китаплар укуы тырында әйтелә. Кызның тышкы кыяфәте турында әсәрдә бер сүз дә юк. Әмма Шәһрезадә белән тәүге тапкыр күрешкәндә патшаның аңа соклануы кызның чибәрлеге белән бәйле булган дигән фикер тудыра. Укучыны Шәһрезадәнең гүзәллеге түгел, аның зирәклеге һәм акыллылыгы, сөйләгән хикәятләрнең күплеге, кызның төрле фәннәрдән мәгълүматлы булуы шаккатыра.

Хикәятләр арасында әкиятче кыз турында «Кичә булгач, Шәһрезадә хикәягә башлап дияр ки...» [Әлф ләйлә вә ләйлә, 1, б. 22] яки «Янә ахшам булгач, Шәһрезадәдән шаһ хикәяне сөйлә, дип нияз әйләгәч, Шәһрезадә әйтде...» [Әлф ләйлә вә ләйлә, 2, б. 43] яки «Шәһрезадә таң якын дип сукут әйләде (сөйләүдән туктады)» [Әлф ләйлә вә ләйлә, 4, б. 46] кебек кыска хәбәрләр генә бирелә.

Шулай мавыктыргыч хикәяләр сөйли-сөйли мең дә бер төн үтеп китә. Әсәрнең ахырында без Шәхрияр патшаның кызга гашыйк булуы, аңа өйләнүе, гөрләтеп туй итүләре, өч балалары туу һәм озын-озак бәхетле гомер кичерүләре мәгълүм була.

«Шәһрезадә әкиятләре ... вәзир кызының эчке дөньясының байлыгын, талантлылыгын, зирәклеген күрсәтә» [Миңнегулов, 1993, б. 291].

«Мең дә бер кичә» геройларының күбесе – хатын-кызлар. Алар арасында зифа буйлы, нурлы йөзле чибәр җарияләр дә бар. Кызлар коллыкны гадәти хәлгә саныйлар, еш кына байлыкларын югалткан хуҗаларына төрлечә ярдәм итәләр.

«Ике вәзир һәм Әнис әл-Җәлис турындагы хикәят»тә әнә шундый җария кыз турында сөйләнә. Әнис әл-Җәлис – зифа буйлы, чибәр йөзле, коңгырт-кара күзле, тәмле телле кыз. Аны коллар базарыннан хәлифнең бер вәзире Һарун әр-Рәшид өчен сатып ала, һәм патшага күрсәткәнче, беразурет ял итеп алсын дип, үзенең өенә алып кайтып, бер бүлмәгә бикләп куя. Вәзирнең Нуретдин исемле улы була. Егет шул бүлмәгә керә һәм кызны күрү белән аңа гашыйк була. Вәзир бу хәлгә бик нык ачуланса да, улын җария кызга өйләндерергә мәҗбүр була. Бер елдан соң вәзир үлә. Нуретдин әтисеннән калган мал-мөлкәтне тиз арада туздырып бетерә, дуслары да аннан ваз кичәләр. Әнис әл-Җәлис, егетнең матди хәлен җиңеләйтү өчен, үзен базарда сатарга киңәш итә. Ләкин бу эш барып чыкмый. Яшьләр корабка утырып юлга чыгалар һәм Багдад шәһәренә килеп җитәләр. Багдад шәһәре буйлап йөргәндә, хәлиф Һарун әр-Рәшиднең бакчасына барып җитәләр. Бакчадагы матурлыкны күрү өчен эчкә үтәләр. Бакчачы карт та, яшьләрнең күркәмлегенә сокланып, аларның теләгенә каршы төшми, киресенчә, хәтта җиләк-җимешләр белән сыйлый. Төн җиткәч, бакчада янган утларга шикләнеп, Һарун әр-Рәшид балыкчы кыяфәтендә болар янына килә, һәм бакчага рөхсәтсез кергән өчен, аларны җәзага тартырга тели. Ләкин Әнис әл-Җәлис патшадан гафу сорый һәм музыка коралында уйный башлый. Һарун әр-Рәшид кызның осталыгына шакката [Герхард, с. 348] һәм аларны гафу итә. Нуретдин хәлифкә, хөрмәт йөзеннән, үзенең җариясен бүләк итә. Һарун әр-Рәшид егетнең юмартлыгына сокланып, аны хәлиф сараена эшкә ала.

Күп еллар үткәч, төрле михнәтләр кичергәннән соң, Нуретдин белән Әнис әл-Җәлис тагын кавышалар һәм озак еллар бәхетле тормыш кичерәләр.

Әнис әл-Җәлис – «Мең дә бер кичә»дә еш очрый торган җария образларының берсе. Ул белемле, чибәр, кыю һәм бик талантлы кыз:

төрле музыка коралларында уйный белә, шигырьләр яза. Үзенең чибәрлеге, тапкырлыгы, зирәклеге белән хуҗасына катлаулы маҗаралардан исән-имин чыгарга, икесенең дә гомерләрен саклап калырга ярдәм итә.

Әнис әл-Җәлискә ошаган тагын бер Кут әл-Кулуб исемле җария кыз образы белән без «Ганим ибн Әйүб турындагы хикәят»тә очрашабыз.

Бу әкиятнең төп персонажы булган сәүдәгәр Ганим ибн Әйүб төнлә очраклы рәвештә шәһәр читендә бер ташландык җиргә килеп чыга. Төн уртасында зур сандык күтәргән өч кара гарәп килеп, сандыкны бер чокырга күмеп китәләр. Болар киткәч, Ганим сандыкны казып ала һәм ачып карый: аның эчендә матур киемнәр кигән, кыйммәтле энҗе-мәрҗәннәр таккан бер бик чибәр кыз йоклап ятканын күрә. Кыз уянгач, егеттән өенә алып кайтуын үтенә. Ганим кызны өенә алып кайта, алар бер-берсенә гашыйк булалар, кыз аңа үзенең Һарун әр-Рәшид җариясе булуын әйтә.

Күпмедер вакыттан соң хәлифкә җариясенең исән-сау булуы, бер егетнең өендә яшәгәнлеге мәгълүм була. Ул бик нык ачуланып, Ганим ибн Әйүб фатирына гаскәр җибәрә, егет качып котыла, кыз хәлиф сараена кайта. Әкият әйбәт тәмамлана: хәлиф егетне гафу итә, аның сеңлесен үзенә кияүгә ала, Ганимне Кут әл-Кулубка өйләндерә.

Кут әл-Кулуб акыллы, зирәк, тапкыр һәм курку белмәс кыз булып чыга. Ул дөреслекне ачарга ярдәм итә, хәлифкә үзенең тугрылыклы булып калуын, Ганимне яратуын, аның белән кавышырга теләвен әйтә һәм үзенең максатына ирешә.

Һарун әр-Рәшиднең тагын бер җариясе белән без «Гали ибн Бәккәр һәм Шәмс ән-Нәһар турындагы хикәят»тә очрашабыз. Шәмс ән-Нәһар бик нәзакәтле кыз, хәлифнең җариясе булу аңа җәмгыятьтә үзенчәлекле урын биләргә ярдәм итә. Ул базарга әйберләр алырга барганда, аны – ун кәнизәк кыз, кунаклар каршы алганда алтмыш җырчы кыз озатып йөри. Хәтта үзенең сөеклесе Гали ибн Бәккәр белән очрашканда да ул ялгыз кала алмый. Аның бөтен әйбере дә бар, ләкин иреге чикле, кыз алтын читлек эчендә яши.

Шәмс ән-Нәһар образы, алда сөйләнгән җария образларыннан аерыла. Ул үзенең тормышын үзгәртергә омтылмый, бәхете өчен көрәшергә теләми, язмышка сылтый. Әгәр ул кыюлыгын туплап, Кут әл-Кулуб кебек, сөеклесе белән бергә булырга, мал-мөлкәтне яраткан кешесенә алыштырырга теләвен Һарун әр-Рәшидкә әйтсә, киң күңелле хәлиф каршы килмәгән булыр иде. Әмма кыз алтын читлектә дә яшәргә теләми, яраткан кешесе белән бергә булырга да омтылмый. Әкият аяныч тәмамлана: яшьләр, бер-берсеннән еракта булсалар да, бер үк көнне бер үк вакытта һәлак булалар. Шәмс ән-Нәһар – серле, меланхолик, фатализмга һәвәс образ. Ул, матур кош кебек алтын читлектә яши һәм шунда һәлак та була.

Шәһрезадә хикәятләрендә чибәрлеге белән теләсә кемне таң калдырырлык Тәваддуд образы да игътибарга лаек. Ул байлыгын

югалткан хуҗасы Әбу Хөсн белән Һарун әр-Рәшид янына килә һәм сарай галимнәре өчен оештырылган ярышта катнаша. Дин белеме, фәлсәфә, Коръән тәфсире, табиблык, музыка фәннәре буенча Тәваддуд җиңеп чыга. Шахмат уенында да аңа тиңдәш табылмый. Кызның тапкырлыгына хәлиф тә таң кала.

«Мең дә бер кичә» әкиятләрендә зирәк, җитез, сугышчан хатын-кыз образлары да еш күзәтелә. Алар – үзләре өчен һәм сөекле ирләре өчен бәхеткә ирешергә сәләтле хатын-кызлар. Шуларның берсе – «Гали Шәр һәм Зумурруд хикәясе»ндәге Зумурруд образы.

Зумурруд Гали Шәрне коллар сата торган базарда күреп ала. Егет байлыгын туздырып бетергән, бөлгенлеккә төшкән була. Кыз аңа акча биреп, үзен сатып алырга мәҗбүр итә. Шуннан соң кыз чигелгән тәрәзә пәрдәләре тегеп, аларның сатып, икесенә дә җитәрлек акча эшли башлый. Аларның бу тыныч тормышларын Гали Шәрнең башбаштаклылыгы боза – ул өенә дошманын алып кайта. Нәтиҗәдә Зумуррудны урлап китәләр. Егет кайгыга бата, төшенкелеккә бирелә. Әмма кызны эзләп табу өчен бер чара да күрми. Аның бу мескен хәлә-тен күргән бер әби, егетне кызганып, аңа ярдәм кулы суза. Ул кызның кайда булуын ачыклый һәм Гали Шәргә аны коткару юлын күрсәтә. Әмма иң кирәкле вакытта егет йокыга китә, һәм кызны башка берәү алып китә. Егеттә тагын депрессия башлана, ул өенә кереп бикләнә, авырый башлый. Бер ел дәвамында карчык егетне дәвалап аякка бастыра, кызны эзләп табарга үгетли. Күмәк тырышлык нәтиҗәсез калмый, кыз табыла, Зумуррудның тапкырлыгы һәм тырышлыгы аркасында яшьләр тагын очрашалар.

Кыюсыз, йомшак күңелле егет образы фонында зирәк, тапкыр, көчле рухлы, эшчән, чибәр хатын-кыз образы тудырыла. Ул курку белмәс, кыю, һ.б. ирләргә хас сыйфатларга ия, төрле һөнәрләр белә, дин мәсьәләләрендә дә мәгълүматы күп.

Мәсәлән, үзен юлбасарлар төркеме урлап киткәч, кыз аларны алдый, акчаларын ала һәм качып китә. Сөеклесе белән аерылышканга озак вакытлар үтсә дә, Зумурруд аңа тугрылыклы булып кала. Гали Шәр югалгач, кыз егет кыяфәтенә кереп, шәһәр белән бик оста идарә итә, халык аны ярата һәм хөрмәтли. Сөйгән ярын табу өчен, ул һәр ай башында шәһәр халкы өчен түләүсез мәҗлесләр уздыра, Гали Шәрне шунда очратырмын дип уйлый. Әкият яшьләрнең кавышуы белән тәмамлана.

Зумурруд – үз эченә ир-егетләр һәм хатын-кызларның күркәм сыйфатларын җыйган образ. Көчсез, булмаган, ярдәмгә мохтаҗ ир-егет һәм кыю, тәвәккәл, шул ук вакытта мөлаем, нәфис хатын-кыз образлары белән без «Мең дә бер кичә»нең башка әкиятләрендә дә очрашабыз.

Мәсәлән, «Нуретдин һәм Мәрьям турындагы әкият»тәге Мәрьям Зумурруд образының дәвамы булып тора.

Әкияттә Нуретдин үзенең начар эшләре белән таныла: ул өенә эчеп исереп кайта, әтисен кыйный, аңа авыр тән җәрәхәтләре сала, һәм әти-әнисенең җыйган акчаларын урлап, өеннән чыгып кача.

Искәндәрия шәһәренең коллар базарында йөргәндә, аны Мәрьям исемле җария кыз күреп ала. Ул Нуретдиннең матурлыгын күреп гашыйк була, аңа үзен сатып алырга тәкъдим итә. Мәрьямны сатып алу өчен, егетнең әти-әнисеннән урлаган акчасы җитә дә.

Мәрьям егеткә бик нык ярдәм итә башлый, ашарга әзерли, өй эшләрен башкара, матур ефәк билбаулар тегә. Нуретдин бу билбауларны базарга алып чыга һәм бик кыйммәт бәягә сата. Шулай матур гына яшәп ятканда, Нуретдин кызны, исерек баштан, үзенең дошманнарына сатып җибәрә. Шуннан соң бик кызыклы мәгълүмат ачыклана: баксаң, Мәрьям франк (Европа) патшасының кызы, аны яшьли Көнчыгыш иленә урлап киткәннәр, ул ислам динен кабул иткән икән. Әтисе үзенең вәзирен аны эзләргә җибәргән. Аксак вәзир патша кызын тапкан, Нуретдиннән сатып алып, Европага алып киткән. Егет үзенең хатасын аңлаган һәм кызны эзләргә чыккан. Мәрьямны эзләп табып коткарганда, үзенең ваемсызлыгы аркасында, төрле мажараларга юлыккан. Ләкин Мәрьям белән бергә алар барлык авырлыкларны җиңеп чыкканнар.

Нуретдин әкияттә аумакай, куркак, ваемсыз итеп сурәтләнсә, Мәрьям исә, киресенчә, сугышчан, батыр, нык рухлы кыз итеп тасвирлана. Чолганышта калгач, Нуретдин кызга үзенең тычканнан да куркуын, дошманнар белән сугыша алмавын хәбәр итә. Кыз бу хәбәрне гадәти кабул итеп, франк гаскәрен берүзе тар-мар итә. Бу вакыйганы әкият сөйләүче тарафыннан комик ситуация тудыру өчен махсус уйланылган адым дип санарга мөмкин.

Шәһрезадә әкиятләрен өйрәнүче галим Миа Герхард «Мең дә бер кичә»дә сурәтләнгән христиан патшабикәләренә билгеле бер дәрәҗәдә амазонкалар сыйфатлары да хас булуын ассызыклый [Герхард, б. 127]. Чыннан да, Мәрьям бик сугышчан кыз, ул йөзенә тиредән ясалган битлек киеп, дошман корабына һөҗүм итә, башта капитанны, аннан соң матросларны юк итә, үзен Нуретдиннән сатып алып, әтисе янына алып киткән аксак вәзирнең дә башын кисә. Кызның кыюлыгына һәм тәвәккәллегенә хәлиф Һарун әр-Рәшид тә шакката. Ә Нуретдин үзенең тышкы кыяфәте белән генә хәлифнең игътибарын җәлеп итә ала.

Мәрьям образы һичшиксез, әкияттә уңай образ буларак карала, әмма монда дини фанатизмга зур урын бирелә, әхләкый як бераз аксый: ике герой да үзләренең әти-әниләренә бик начар мөнәсәбәттә. Бу күренеш бераз сәеррәк тәэсир калдыра.

Кайбер әкиятләрдә хатын-кызлар максатларына ирешүдә хәйләне дә юлдаш итәләр. Моңа «Хәйләкәр Дәлилә һәм мәкерле Зәйнәп турындагы хикәят»не мисал итеп китерергә мөмкин. Аналы-кызлы Дәлилә белән Зәйнәп, изге максатларны күздә тотып, халык исәбенә көн күрүче залим түрәләргә каршы көрәш ачалар. «Хәйлә капчыгын асып, мәкер таягына таянып» Дәлилә карчык түрә хатыннарын акылга утыртып йөрсә, кызы Зәйнәп анасыннан да уздырып, түрәләрнең үзләрен төп башына утырта. Максатларына ирешүдә хәйләгә,

кайчагында алдауга таянган Зәйнәп соңыннан тугрылыклы хатын һәм кайгыртучан ана була.

«Мең дә бер кичә» әкиятләрендә явыз патшалар да, икейөзле түрәләр дә тәхетсез кала. Яла ягучы, хыянәтче хатыннар да тиешле җәзасын ала.

Әкиятләрдәге сюжетлар, образлар охшашлыгы татар халык авыз иҗатында, язма әдәбиятта киң чагылыш тапкан. Мөхәммәдьяр, Каюм Насыйри, Габдерәхим Утыз Имәни, Нәкый Исәнбәт әсәрләрендә дә бу традицияләр дәвам итә.

Әлеге мәшһүр әсәр берничә гасыр дәвамында татар укучысының яраткан китабы булып кала. Бу аңлашыла да, Җирдә кешелек яшәгәндә, әсәрдә күтәрелгән мәсьәләләр – мәңгелек.

Әдәбият

Герхард Миа И. Искусство повествования: литературное исследование «Тысяча и одной ночи»: пер. с английского / автор послесловия И.М. Фильштинский. М.: Наука, 1984. 455 с.

Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и восточная классика. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. 383 с.

«Тысяча и одна ночь»: избранные сказки / перевод с арабского М.А. Салье, вступ. статья и прим. И.М. Фильштинский. М.: Гос. изд-во худ. лит., 1983. 542 с.

Әлф ләйлә вә ләйлә. 1 т. Казан: Типо-литография Императорского университета, 1897. Т. 1. 113 б.

Әлф ләйлә вә ләйлә. 2 т. Казан: Типо-литография Императорского университета, 1898. Т. 2. 160 б.

Әлф ләйлә вә ләйлә. 3 т. Казан: Типо-литография Императорского университета, 1899. Т. 4. 318 б.

Әлф ләйлә вә ләйлә. 5 т. Казань: Типо-литография Императорского университета, 1899. Т. 5. 372 б.

Гыйлемшин Флер Фоат улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең
гыйльми сәркәтибе